

Nadir MƏMMƏDLİ
professor

II YAZI

F.Y.Korşun verdiyi məlumata görə, M.A.Qafarovun Şərq lütfələrinə gen-bol yer verdiyi, tarixi, orijinal mənbələrdən, müntəxəbatlardan toplayıb tərtib etdiyi və yalnız LŞDİ-nin birinci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutduğu müntəxəbatı əvvəlcə olduqca qiymətli idi. İlkən nəşriyyat nüsxələri ilə tanış olan LŞDİ-nin direktoru, professor Vs.F.Miller M.A.Qafarova qədim dövrdən başlayaraq, müasir dövrdə fars yazılı ədəbiyyatı poeziya və nəsr nümunələrini sistemli şəkildə toplayıb, nəşrə təqdim etməyi məsləhət görür. Nəzərdə tutulduğuna görə əsər 3 hissədən ibarət olmalı idi: I hissə nəsr, II hissə şeir, III hissə lüğət, kommentariya, biblioqrafik göstəricilər. Təbii ki, bu kitab təkcə LŞDİ-nin tələbələrinə yox, farsdillili ədəbi abidələrlə maraqlanan geniş oxucu kütləsinə görə ki, lazımlı vəsait olacaqdı. Professor Vs.Millerin tövsiyəsinə qəbul edən M.A.Qafarova oxucularını farsdillili ədəbiyyatla praktik şəkildə yaxından tanış edə bilən mükəmməl bir müntəxəbat tərtib edir.

1906-cı ildə M.A.Qafarova S.E.Sakoviya birgə osmanlı dilini öyrənməyə başlayanlar üçün cəmi 16 litografik səhifədən ibarət bir dildə asan mətnlər toplanmış kitabca nəşr edilir. M.A.Qafarova qardaşı Məhəmməd Kazımla topladığı və müntəxəbatının birinci (nəsr) hissəsinə daxil etdiyi 500-dən çox fars atalar sözlünü ayrıca kitab şəklinə hazırlayır. Kitabın tərtibi zamanı onlar 1902-ci ildə K.Tizdallın Londona çapdan çıxan "Fars dilini öyrənlərə köməkçi vəsaiti"ndən və Konstantinopolda nəşr olunan, müəllifi məlum "Fars atalar sözü" toplusundan istifadə etmişlər. M.A.Qafarova sonralar yazırdı ki, toplusun müəllifinin kim olduğunu təyin edə bilmədim, hər halda osmanlı atalar sözlərini, həmçinin fars variantları da verilən Şinasiyin "Osmanlı atalar sözü" deyildi.

V.A.Jukovski 1902-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunan "Образы персидского народного творчества" kitabında öz xidmətlərini xatırladınan təvəzükərcasına belə fikir irəli sürür ki, X əsrdə də öyrənilməyən fars xalq yaradıcılığı, folklor nümunələrinin forma və məzmunu olduqca maraqlıdır. V.A.Jukovskinin qeydlərini təzisi kimi qəbul edən VI.Qordlevski 1913-cü ildə çap olunan məşhur "Персидские пословицы" kitabının ön sözlündə yazır: "M.A.Qafarovun fars atalar sözlərini rus dilinə tərcümə etmək təklifini həvəslə qəbul etdim. Mənim bu işdə ömürlük çox közüldür: əslən azərbaycanlı olan M.A.Qafarovun niqəndəki xalq danışığı, dialekt xüsusiyyətlərini saxlamaqla mətnləri transkripsiyası, atalar sözlərini orijinallarına uyğun tərcümə etmişəm; monarı doğrultmuş-

Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri (1876-1930)

dirmək üçün mötərizədə əlavə sözlər artırmışam, məzmunca rus atalar sözlərinə oxşarlığı məni maraqlandırdığı üçün bəzən yalnız formasına görə fərqlənən fars atalar sözlünün də rus variantını vermişəm". VI.A.Qordlevski cıtraf edir ki, atalar sözlərinin tərtibi zamanı düzgün variantın seçilməsində M.A.Qafarovun və qardaşı Məhəmməd Kazımın qiymətli qeydlərini, kommentariyalarını məmnuniyyətlə nəzərə almışdır.

M.A.Qafarovun VI.Qordlevski ilə birlikdə hazırladığı "Fars atalar sözü" kitabının dəyəri onda idi ki, həcmnin az olmasına baxmayaraq, rusca transliterasiyası edildiyi üçün fars əlifbasına bənd olmayanlar da ondan istifadə edə bilərdilər. Məqayisə üçün deyək ki, XIX əsrin əvvəllərində Hunter və Robek tərəfindən 2500 nümunə toplanmış, 1824-cü ildə Kolkətdə Uilson tərəfindən nəşr olunan ötən əsrin ən nəhəng və ilk "Fars atalar sözü" kitabı fars transliterasiyası ilə çap olunduğu üçün M.A.Qafarov kitabı qədr şöhret qazana bilməmişdi.

üstülu ilə tanışlıq, fars ədəbiyyatı tarixinə yaxından bənd olmaq imkanı verir. Kitabın bir üstünlüyü də budur ki, adları Avropa və Rusiya şərqşünaslığında bəlli olmayan və ya az tanınan, xüsusilə X əsrdən XX əsrin əvvəllərinədək tək-tük təzkiyələrdə iz qoymuş bəzi farsdillili şairlərin əsərlərindən də nümunələr verilir.

M.A.Qafarovun "X əsrdən müasir dövrdə fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri" müntəxəbatının II (nəzm) hissəsində səhivlər də az deyildir. Məsələn, tərtib zamanı kitabca təkcə Şərq müəlliflərinin deyil, fars dilinə dərin bənd olmayan Avropa müxtəssislərinin hazırladığı Şərq ədəbiyyatı toplusunun materialları da daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, kitabın tərtibindən çox razı qalan F.Y.Korş öndə ürekaçıqlığı ilə bildirdi ki, bütün litografik əsərlərdə səhivlər vardır. M.A.Qafarova təkcə A.A.Boldirevin Rusiyada yeganə sələfi, davamçısı olduğu üçün bütün səhivlərində görə bəğışləməli olar.

M.A.Qafarovun ən maraqlı, lakin mənbə-

üt-təvərəx" ("Salmamolar toplusu"), 1310; Abdulla Kaşaninin Rəşididdin platiqlitəhdə qəbulandırılmış, "Tarixi qəzide", təxminən 1330 və Nüzhet ul-qülub, 1340; Şoğanqarayinin "Nosil şəcərəsi", 1333. Moqolları tərifləyən bu tarixlərin ümumi xarakteristikası; b) Teymur və teymurilərin tarixşünaslığı. Qondarma "Teymurun nizamları", Teymura mədhiyə "Zofamama", 1425; suriyalı İbn Ərəbşahın "Taleyin möcüzələri (xariqoləri)", 1389-1450; Şərafəddinin "Teymurun qalibiyyəti tarixi", 1425; Hafizi Əbrunin "Coğrafiya"yı, 1414; "Şeçmə (ən yaxşı salnamələr)" ("Zühət ul-tovaxik-Baysonqori)". Hafizi Əbrunin əlyazmasını birinci və ikinci dəfə çapa hazırlayanlar haqqında məlumat, 1417-1426. Əbdürrəzaq Səmərqəndinin "Mətlə üs-sədeyn", 1470; v) XV-XVI əsrlərdə Hüseyin Bayqaramın məşhur Herat əyalət tarixçisi, Dövləşahın qeydləri. Mirxond (1433-1498); "Rövzət üs-səfa". Xəndomir (1475-1535); "Həbib üs-siyar", 1521-1524; Teymurilərin tarixşünaslığından sonra on yaddaqlan son ha-

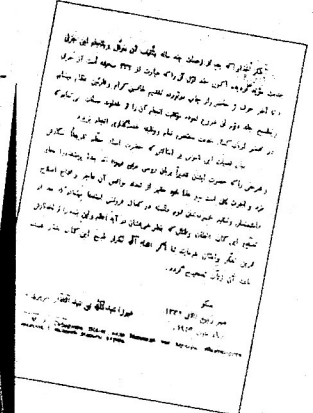
Mirza Abdulla Qafarov

M.A.Qafarovun ilk yaradıcılıq bəhrəsi olan "Образчики персидской письменности с X века до нашего времени" ("X əsrdən müasir dövrdə fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri") müntəxəbatının birinci (nəsr) hissəsinə F.Y.Korş yazdığı ön sözdə kitabın Rusiya şərqşünaslığı tarixində layiq olduğu qiyməti verə bilmişdir.

M.A.Qafarovun "X əsrdən müasir dövrdə fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri"nin II (nəzm) hissəsi 1906-cı ildə LŞDİ Xüsusi Siniflər Şurasının qərarı ilə litografik üsulla institutun "Şərqşünaslıq materialları"nın XXV buraxılışında işıq üzünə gəlir. Bu hissədə də ön sözün müəllifi M.A.Qafarova bu reyxirax işə sövq edənlərdən biri olmuş F.Y.Korşdur. Kitabın həcmi əvvəlkindən 150 səhifə artmışdır. Samanlın dövründən XIX əsrin sonlarına qədər fars poeziyasının güdrüli söz ustalarının ən gözəl nümunələri toplanmış müntəxəbat Avropada çıxan bu tipli kitablardan öz üstünlükləri ilə fərqlənir. Əvvəla, müntəxəbatda, Avropada ilk dəfə olaraq, fars ədəbiyyatı klassiklərinin Firdovsi, Sədi, Hafiz yaradıcılıqlarına, sufizmin nəzəriyyəçiləri Fəridüddin Ətəvə və Cəlaləddin Ruminin sufi şeirlərinə geniş yer verilməsi, kitabə Bəhəddinin (Bəhəşinin - N.M.) poemalarından parçalar daxil edilmişdir. Müntəxəbat 10 əsrlik tarixin müxtəlif dövrlərində yaşamış farsdillili şairlərin dil və

lində adı çox çəkilməyən yaradıcılıq nümunələrindən biri də 1913-cü ildə İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının orqanı "Древности восточны" toplusunun IV cildində çap olunmuş "Из области персидской историографии" ("Moqol dövrü fars tarixşünaslığından") əsəridir. Əsər aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: 1.Cüveyninin (XIII əsr) Rusiyaya adət əsərinin 3 parça; 2.Lazəvə Şərq Dilləri İnstitutunda saxlanılan XV əsr Herat tarixçisi Əbdürrəzaq Səmərqəndinin "Mətlə üs-sədeyn və məcmuə ül-bəhrəyn" ("İki bəxtəvər ulduzun çıxması") əlyazmasını təsviri; 3. Moqol dövrünün tarixi məsələləri. Ümumi çəpər: a)Çingiz xan və İlxanlın əsrinin tarixşünaslığı (Nisayi, Cəzadi, Bəydəviy, Cüveyni, Vossaf); Vəzir Rəşidəddinin "Cami

disolər (XVI əsr). İlk Səfəvilər tarixi: "Təhmasibin qeydləri" (1524-1576), "Ləhb ul-tovərex", 1541; Qaffari Qəzvininin "Nigaristan". 1552; Böyük moqollarından sonra yenidən yarıdılmış şahlıq tarixşünaslığı: "Baburamama", 1482-1530; "Tarixi-Rəşidi", 1541-1545; "Min il barədə salnamə", təxminən 1585-1591; "Tarixi-Əlfi".

M.A.Qafarov "Tarixşünaslığı"nda dünya şərqşünaslığı elmi ilə müqayisədə rus şərqşünaslığına bəlli olmayan Şərq tarixçilərinin bəzi əsərlərini adını çəkər, məzmunu haqqında məlumat verir. Məsələn, əsərdə məşhur Orta əsr tarixçisi, adı Cəmi ilə yamışı çəkilən Mirxondun (1433-1498) davamçısı, onun nəvəsi Xəndomirin (1475-1535) Samanlın dövründən başlamış teymurilərin on şanlı vəzirlərinə həsr etdiyi "Dəstur ul-züvəra" və məşhur moqol hökmdarı Humayunun şərifinə yazdığı "Humayunnama" əsərləri barədə danışır. Maraqlıdır ki, hər iki əsər 1913-cü ildəkdə, yəni M.A.Qafarovun "Tarix-

şünaslıq"ının çapına qədər hələ nəşr olunmamışdı.

M.A.Qafarov "Məşhur fars tarixşünaslığından" əsərini işləyərkən daha çox LŞDİ-nin kitab və əlyazmaları fonduna əsaslanmış, dünyanın başqa kitab-əlyazmaları xəzinəsindəki nüsxələrlə elmi-məntiqi müqayisələr aparmış, eləcə də əsərlərin adının həm orijinalını, həm rusca transliterasiyasını, bəzilərinin ruscaya tərcüməsini, bəzilərinin isə mətnlərindən parçalar vermişdir.

M.A.Qafarov Səliman Savəcinin "Külliyyat"ı və yaradıcılığının nadir nüsxələri üzərində də xeyli əmək sərf etmiş, bu əlyazmalar arasında zövqünü oxşayan "Cəməşid və Xurşid" mənzum, romantik povestini və çox sevdiyi qadını itirmiş Sultan Şeyx Üveysin sonsuz iztirablarını ovundurmaq üçün şairin həsr etdiyi, iki sevgilinin - Məlik və Məhbubənin faciəli məhəbbətindən bəhs olunan "Fəraqnamə" romantik-epik əsərini tərcümə etməyi qərara almışdır. Qeyd edək ki, Səliman Savəcinin "Cəməşid və Xurşid" poeması italyan alimi dr.İ.Pissinin də diqqətini çəkmiş və o, əsərdən kiçik bir parça tərcümə etmişdir. M.A.Qafarov Rusiya şərqşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq həmin əsəri ruscaya çevirmiş və fars dili mətni ilə "Древности восточныя" toplusunun V cildində çap etdirmişdir.

N.İ.Veselovskinin 70 illiyinə həsr olunmuş tarixi topluda L.İ.Jirkovun, haqqında məlumat verdiyi və yaradıcılığından tərcümələr etdiyi Hatif İsfahaninin "Allahın vahidliyi haqqında tərcibənd" M.A.Qafarovun müntəxəbatından götürülüb. M.A.Qafarovun müntəxəbatına daxil etdiyi həmin tərcibənd Hacı Məhəmməd Qəzvininin LŞDİ-nin kitabxanasında qorunub saxlanılan əlyazmadandır. L.İ.Jirkov öz məqaləsində təmənnəsiz köməkliklərinə görə Qafarov qardaşlarına dərin minnətdarlığını bildirir.

Rusiyanın şərqşünaslıq məktəblərində uzun müddət M.A.Qafarovun müntəxəbatlarından əvəzolunmaz vəsait kimi istifadə olunmuşdur. M.A.Qafarovun sevimli tələbəsi, sonralar məşhur şərqşünas kimi tanınan prof. L.İ.Jirkov 1922-ci ildə həmin müntəxəbatların I (nəsr) hissəsi əsasında "Глоссарий к легким текстам" ("Asan mətnlərə glossari") adlı kitabça nəşr etdirir.

Həmin kitabça müntəxəbatın nəsr hissəsinin 1916-cı ildə Moskvada təkrar çapı əsasında tərtib olunmuşdur.

L.İ.Jirkov etiraf edir ki, M.A.Qafarovun fars dilini ilkin öyrənmələr üçün nəzərdə tutduğu "IX əsrdən müasir dövrədək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri" müntəxəbatı gərəkli vəsait kimi hələ çox istifadə olunacaq. Moskvada külli miqdarda ehtiyatı toplanan bu nəşrdən neçə-neçə oxucu nəslə istifadə edə biləcək, belə ki, ona tay və bu cür başqa bir vəsait yoxdur".

M.A.Qafarovun müntəxəbatları 3 hissədən ibarət olmalı idi. Nəsr və nəzm hissələri çapdan çıxandan sonra müəllif III hissənin tərtibindən imtina edir. M.A.Qafarov yəqin bilirdi ki, Rusiya şərqşünaslıq elminin onun praktik biliyinə böyük ehtiyacı var və sonuncu cildin tez-tələsik tərtibi ona bəslənən ümidlərin üstünə kölgə sala bilər. Bu mənəvi əzabı ürəyində

uzun illər daşıyan M.A.Qafarov müntəxəbatın II cildinin çapından 8 il sonra məşhur "Farsca-rusca lüğət"inin birinci cildinə yazdığı müqəddimədə belə etiraf edir: "İşə başlamazdan qabaq məqsədim bu idi ki, "Fars ədəbiyyatı müntəxəbatı" 3 ayrıca cild olsun: I cild nəsr, II cild nəzm, III cild lüğət. I və II cildləri uğurla bitirib çap etdikdən sonra, III cildi yazmağa hazırlaşdım. İşə başlamazdan əvvəl düşündüm ki, əgər III cildi fars müntəxəbatlarındakı sözlərin izahına, tərcüməsinə həsr etsəm, bütün ədəbi kitablarıdan kifayət qədər istifadə etmək üçün əsl mətləb ələ gəlməz və kitabı gözləyənlərə istənilən faydanı verə bilməz. Buna görə də fikrimi dəyişib ilk niyyətimdən daşındım, imkan daxilində ədəbi dil və danışığı dilini əhatə edən mükəmməl bir farsca-rusca lüğət yazmağa başladım ki, bu lüğət vasitəsilə rusdilli tələbələr bütün fars kitablarını oxuyub geniş ədəbiyyatdan və onların sənət gözəlliklərindən bəhrələnsinlər, eləcə də bu lüğət rus dilini öyrənmək həvəsində olan əziz həmvətənlər üçün də asan təhsil vəsaiti olsun".

M.A.Qafarov dünya şərqşünaslığı tarixində "Farsca-rusca lüğət"i ilə də məşhurdur. Ona əbədi şöhrət gətirən lüğətin I cildi 1914-cü ildə Moskvada, şəxsən tanınmış şərqşünaslar V.F.Miller və F.Y.Korşun mənəvi yardımı, himayəsi ilə LŞDİ-nin "Şərqşünaslıq toplusu"nun XVII buraxılışında nəşr olunub. İnstitut M.A.Qafarovun fars filologiyasına verdiyi nəhəng xəzinəni, xüsusilə şərqşünaslığın müvəffəqiyyətlərinə kömək edəcək və Rusiya sərhədlərindən uzaqlarda iranşünaslar arasında müəllifinə dərin hörmət qazandıracaq bu lüğəti tərəddüdsüz qəbul edir.

M.A.Qafarovun məşhur "Farsca-rusca lüğət"inin II cildi I cildin çapından 13 il, yəni tərtibə başladığından 20 il sonra Moskvada işıq üzü görür. Bu 13 il ərzində həm Rusiyanın xarici və daxili siyasətində, həm beynəlxalq aləmdə, həm də institutun həyatında çox dəyişikliklər olmuş, çox hadisələr baş vermişdi. I cildin redaktoru akademik F.Y.Korş həyatdan köçmüşdü. Bütün çətinliklərə təkbaşına sinə gərən M.A.Qafarovu "əvəzolunmaz ustad"ının ölümü xeyli kədərləndirir.

Təəssüf ki, 1914-cü ildən indiyədək M.A.Qafarovun öz dogma vətəninə bircə dəfə də işıq üzü görməyən "Farsca-rusca lüğət"i Moskvada "Nauka" nəşriyyatında - keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun tövsiyəsi ilə dəfələrlə nəşr olunub. Sonuncu dəfə 1974 və 1976-cı illərdə çapdan çıxan ikicildlik lüğətin titullarında müəllifinə dərin və əbədi hörmət belə ifadə olunur: "1914-1928-ci illər arasında nəşr olunan M.A.Qafarovun "Farsca-rusca lüğət"i fars dilini öyrənmək və klassik fars ədəbiyyatını tərcümə etmək üçün qiymətli vəsaitdir. Bu fototipik nəşr lüğətin dəyişilməmiş və əlavələr edilməmiş surətidir (təkrar çapıdır)".

M.A.Qafarovun elmi irsinin, pedaqoji-praktik fəaliyyətinin öyrənilməsi, əsərlərinin öz vətəninə çap olunması filoloji elmimizin, Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbinin vacib məsələlərindəndir.